

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	13
Beschuldiging en ontwerp of: De roep van de profeet Jeremia tot omkeer	
I Kosmologie of: Scheppingsgeloof tegenover evolutieleer	43
1 Over Gods goedheid, macht en wijsheid of: Over de tegenstrijdigheid van de wereld	43
2 Over de voorwaarden van een menselijk bestaan of: Wat geloven in God als schepper wil zeggen	67
II Soteriologie (Verlossingsleer) of: Waar komt het kwaad vandaan?	93
1 De ‘zonde’ in het ‘begin’ of: De duivel als voorbeeld	95
2 De uitweg of: Vertrouwen tegenover angst	130
III Christologie of: De leer van de verlosser	159
1 Dogmatische reïficatie of: De ‘hypostatische’ vereniging	160
2 “Kom maar mee, dan zul je het zien” (Joh 1:39) of: Over de zoom van zijn gewaad	187
IV Ecclesiologie (De leer van de kerk) of: Eenheid in vrijheid	212
1 De voorgeschreven verlossing of: De geweigerde opdracht	213
2 Van het ‘ik’ naar het ‘wij’ of: “Doof de Geest niet uit” (1 Tess 5:19)	248

V	Eschatologie (De leer van de laatste dingen) of: Wat mag ik hopen?	277
1	De ambivalentie van een symbool of: Over jammeren en knarsentanden (Mt 8:12)	279
2	“Ik heb de Heer gezien!” (Joh 20:18)	309
VI	De leer van God (Theologie in de eigenlijke betekenis) of: Over geloofsregels en geloofsvormen	338
1	“God is drievoudig één” of: Syllogistische sofistereien in plaats van een syncretische synthese	340
2	Bemiddelde onmiddellijkheid of: Geloven aan de zijde van Jezus	368
	Over de vertalers	406

Woord vooraf

Deze vertaling van ‘Wendepunkte’ (Patmos, 2014) in het Nederlands, verschijnt ter gelegenheid van de 75e verjaardag van Eugen Drewermann. In dit boek maakt Drewermann duidelijk waar het hem om te doen is en komen de belangrijkste inzichten uit zijn oeuvre in een nieuwe doordening te voorschijn. Na de bloemlezing van kernteksten met als titel ‘Over moed, mededogen en menselijkheid’ (Meinema, 2010) werd het hoog tijd om een actueel boek van Drewermann in vertaling aan te bieden en we zijn uitgeverij DAMON erkentelijk voor de bereidheid deze wens in samenwerking met de ‘Studiekring Drewermann Nederland’ (SDN) te realiseren. Wat maakt ‘Keerpunten’ zo bijzonder? Als geen ander heeft Drewermann een lans gebroken voor de symbolische uitleg van bijbelse verhalen en de christelijke geloofstaal. Niet als compromis of als tegemoetkoming aan het moderne denken, maar om recht te doen aan het wezen van religieuze voorstellingen. Die zijn per definitie beeldend en als zodanig niet vast te leggen in objectieve kennis. Drewermann is wel vergeleken met Harry Kuitert en niet ten onrechte. Hoewel beide theologen in stijl en taalgebruik sterk van elkaar verschillen, delen ze het streven naar vrijheid van dwang en plaatsen ze allebei kritische kanttekeningen bij geloofstaal als kennis. Terwijl Kuitert in zijn boek ‘Alles behalve kennis’ (2011) de theologie van Karl Barth opnieuw onder de loep neemt, gaat Drewermann in ‘Keerpunten’ terug naar het begin van het Christendom. Hij laat zien hoe dogma’s zijn ontstaan uit religieuze verbeelding en plaatst die verbeelding in een brede context en wordingsgeschiedenis. Belangrijk is zijn constatering dat geloofsuitspraken elkaar op het gebied van de *logica* vaak tegenspreken, maar dat dit voor geloofsvoorstellingen niet geldt. Beelden spreken elkaar niet tegen, maar vullen elkaar aan. Juist daarom is het zo belangrijk dat christelijke theologie weer met beide benen op de grond wordt gezet en aansluit bij wat Jezus van Nazaret voor ogen stond. Hoe kon het ooit zover komen dat van Jezus van alles gemaakt is wat hij zelf noch begrepen noch gewild zou hebben?

‘Keerpunten’ verschijnt precies 25 jaar na ‘Beelden van verlossing’ (Meinema, 1990). Met deze Nederlandse vertaling van Drewermanns commentaar op het Marcusevangelie kon men hier te lande voor het eerst kennismaken met zijn werk. Zijn manier van bijbeluitleg met behulp van dieptepsychologie wist de bijbelse verhalen te verbinden met het leven van de mensen van nu. De weerbarstige kloof van de geschiedenis (Lessing) werd door Drewermann overbrugd door de dieptepeiling van de menselijke ziel. Hoe groot de verschillen historisch gezien ook zijn tussen bijbelschrijvers en moderne gelovigen, de wezenlijke thema’s zijn gelijk gebleven. ‘Liefde, lijden en dood’ (zoals de titel luidt van zijn in 2013 verschenen boek over de bestaansduiding in de Griekse mythologie) zijn van alle tijden en Drewermann weet als geen andere deze thema’s breed uiteen te zetten. Daarbij duikt hij diep in de wordingsgeschiedenis van de mensheid en gaat het gesprek aan met zowel de menswetenschappen als de natuurwetenschappen. Als het gaat om het debat ‘geloof en wetenschap’, dat in Nederland nog volop belangstelling geniet, is het een gemis dat de inbreng van Drewermann nagenoeg ontbreekt. Met ‘Keerpunten’ komt daar verandering in en kunnen theologen en bijbeluitleggers niet langer voorbijgaan aan de miljoenen jaren die voorafgingen aan het moment dat de mens op het bijbelse toneel verscheen.

In ‘Keerpunten’ is het nog steeds de bijbeluitleg die een belangrijke rol speelt en zelfs een uitweg biedt waar de wegen van de klassieke dogmatiek zijn doodgelopen. Om de bijbelse verhalen te kunnen verstaan is een brede context nodig. De verhalen uit de bijbel staan niet op zichzelf maar hebben een diverse achtergrond. Drewermann wijst bijvoorbeeld op de beeldtaal van het oude Egypte, die veel van de koningspsalmen van het oude Israël heeft beïnvloed. Deze voorstellingen hebben doorgewerkt in het Nieuwe Testament en de titels waarmee Jezus van Nazaret wordt aangeduid, zoals Koning, Christus of Messias, krijgen hun zin pas als de Egyptische achtergrond erbij wordt betrokken. Met name in hoofdstuk 3 over de christologie wordt dit inzicht uitgewerkt. Het is echter niet alleen de oorsprong of ontstaansgeschiedenis van de beelden die een belangrijke rol spelen. In ‘Dieptepsychologie en Exegese’ (Walter,

1984) ontwikkelde Drewermann een aantal regels voor de uitleg. Naast het zoeken naar hoe beelden voorkomen in mythen, sprookjes, sagen en legenden van andere volken en godsdiensten, speelt ook de wereldliteratuur een rol van betekenis. Bijbelse beelden zijn zo compact, dat ze aan levendigheid winnen als men ze bijvoorbeeld in een roman tegenkomt. Zoals Jona in Herman Melville's *Moby Dick* of de persoon en woorden van Jezus in de romans van Dostojewski. Naar alle niveaus, zowel (natuur) wetenschappelijk als op het gebied van de wereldliteratuur waaiert de uitleg van Drewermann uit. Deze veelvoud verschaft de lezer zowel verbreding als verdieping en plaatst de boodschap van het christendom in de geschiedenis van de mens(elijk)heid, zonder dat het eigen accent verdwijnt. Dat eigen accent komt vooral tot uiting in de persoon van Jezus van Nazaret, aan wie Drewermann bijzonder gehecht is. Telkens weer beschrijft hij zijn bewondering voor hoe Jezus God toonde en ter sprake bracht in zijn leven. Hoewel we van de historische Jezus weinig met zekerheid kunnen zeggen, schijnt er volgens Drewermann toch zoveel van zijn unieke persoonlijkheid door in alle verhalen, dat hij verreweg de belangrijkste bron van inspiratie blijft. De manier waarop Drewermann Jezus verstaat en waardeert is de grootste beweegreden voor alle *keerpunten*. Dat wij in onze eigen tijd kampen met problemen, die Jezus zich nooit zou hebben kunnen voorstellen, maakt hem niet minder actueel. Zijn houding, zijn compassie, de absolute voorrang die hij aan mensen gaf boven regels en gewoonten, maakt hem ook voor nu tot iemand die kritische vragen stelt bij al onze voornemens en keuzes. Niets is vanzelfsprekend en met het oog op God kan geen mens zich ergens op laten voorstaan.

Dit inzicht staat echter niet op zichzelf maar komt tevoorschijn in een ruimte van mededogen. Als geen ander geeft Drewermann aan het woord 'genade' een nieuwe betekenis, dat ruimte schept voor mensen in een vaak genadeloze wereld. Dat alleen al maakt 'Wendepunkte' tot een verademing en een *keerpunt* in de hedendaagse theologie.

Bij de Nederlandse vertaling

Aan de Nederlandse uitgave van 'Wendepunkte' is gewerkt door een drietal vertalers. Marja Nusselder is professioneel vertaler en heeft

al een viertal vertalingen van boeken van Eugen Drewermann op haar naam staan. Voor de studiekring vertaalde zij daarnaast ‘Religie zonder angst en geweld’ van Matthias Beier (een belangrijke inleiding in het werk van Drewermann; Skandalon, 2012). Van ‘Wendepunkte’ vertaalde zij de hoofdstukken 4 tot en met 6. Gezien de omvang van het boek ‘Wendepunkte’ en de beschikbare tijd hebben Aart de Groot en Bert L. van der Woude een drietal hoofdstukken voor hun rekening genomen. Beiden zijn al decennia lang vertrouwd met het werk van Drewermann.

Aart de Groot vertaalde de inleiding, hoofdstuk 2 en de tweede helft van hoofdstuk 3. Bert van der Woude vertaalde hoofdstuk 1 en de eerste helft van hoofdstuk 3.

Werk van Eugen Drewermann vertalen is geen eenvoudige opgave. Wie Drewermann ooit heeft horen spreken weet waarom. Zijn zinnen zijn lang en hij wil de hoorder en later de lezer veel achtergrondinformatie meegeven. Wie in een betoog wordt meegenomen merkt dat de informatie de hoorder tijd geeft om in het verhaal mee te komen en de rode draad niet uit het oog te verliezen. Al luisterend merkt men eigenlijk niet dat de zinnen zo lang zijn en het ritme van de herhaling in telkens iets andere bewoordingen is retorisch gezien winst. Op schrift werkt dat anders. De lange Duitse zinnen zijn in het nuchtere en beknopte Nederlands soms moeilijk over te brengen. De leesbaarheid gebiedt het opdelen in kortere zinnen. Soms lukt dat, soms ook niet. Ervaring maakt het gemakkelijk dit procedé te volgen en elk van de vertalers heeft daarvoor een eigen weg gekozen. Dit uiteengaan van vertaalstijlen hoeft echter niet storend te werken, maar geeft variatie in hoe Drewermanns bedoeling kan worden overgebracht. De essentie daarvan is op iedere bladzijde te vinden.

Voetnoten

Om de omvang van deze uitgave binnen de perken te houden is afgezien van het plaatsen van voetnoten. Ook zonder deze belangrijke verantwoording heeft dit boek meer dan voldoende te bieden en voor wie academische eisen stelt is het Duitse origineel te raadplegen.

Bert L. van der Woude

(voorzitter van de Studiekring Drewermann Nederland)

Inleiding

Beschuldiging en ontwerp of: De roep van de profeet Jeremia tot omkeer

*Wat er is,
was er al lang;
wat zal komen,
is er altijd al geweest.
God haalt wat voorbij is
altijd weer terug.*

Pred 3:15

Religie is absoluut noodzakelijk! Wie anders zou de mensen kunnen vertellen, dat zij *meer* zijn dan overgangsvormen in de stofwisselings-huishouding van de natuur? Zijn de mensen niet veel te goed om zich als consumenten en producenten in de economische kringloop van dubieuze kapitalisten te laten gebruiken? Zij verdienen het toch niet, dat hun waarde als dienstverlener bepaald wordt door het garanderen van een vestigingsplaats van de industrie van de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) of van een of ander land als gevolg van de mondiale concurrentiestrijd.

Wil de mens een absolute waarde hebben, dan heeft hij ook een absoluut tegenover nodig om erkenning te krijgen. Zo'n tegenover kan en mag niet de natuur zijn, niet de maatschappij en niet een doelcorporatie uit de industrie, het leger of het bankwezen. Maar hoe kun je in iets absoluuts geloven, om te bereiken dat mensen niet langer meer gebruikt worden als middel voor de doeleinden van anderen?

Het zou zo moeten zijn dat de religie ieder mens begeleidt op de weg naar zijn vrijheid. De religie zou de verinnerlijkte dwang in de ziel van een mens moeten doorwerken, waarin anderen met een schijnbaar goddelijke autoriteit voor hen gingen staan en hen

naar *hun* beeld probeerden te vormen – door de eigen vader in de kindertijd, via de leraar op school, de pastor in de kerk, de sergeant-majoor op het kazerneplein, de professor op het universiteitsterrein tot aan de baas van de *belle etage* van de torenflat van een belangrijk maatschappelijk grootconcern ... Zij zijn geen van allen God; zij zijn alleen maar belachelijk als zij proberen God te zijn.

Maar dit gewaarworden veroorzaakt ook angst. Het is voor de mens in alle gevallen gemakkelijker zich te laten bepalen door anderen dan om zijn vrijheid te riskeren. In plaats van zichzelf te zijn, schijnt het eenvoudiger om maar te doen, wat alle andere mensen zijn en doen; normaliteit in plaats van individualiteit – de uitvoering van *dat* concept zorgt steeds alleen maar voor een oneigenlijk bestaan, dat nooit tot leven komt, omdat het in de strijd om te overleven zichzelf en heel het leven in de begraafplaats van zijn eigen lot verandert.

De religie is beslist *nodig*! Maar hoe nodig ook, niet de religie zoals deze nu is.

Want deze religie treedt zelf op als een goddelijke autoriteit, verspreidt angst voor God om zelf macht over mensen te hebben. En deze religie kiest kennelijk constant via geld en macht voor haar zelfbehoud.

In zijn geïnstitutionaliseerde vorm heeft het religieuze geloof zijn geloofwaardigheid definitief verloren. Het kan voor bepaalde media nog belangrijk zijn om te weten hoe iemand in de rol van paus ageert, regeert en reageert. Van Paus Franciscus geloof je graag dat hij het eerlijk meent met de hervorming van de rooms-katholieke kerk. In religieus opzicht kun je echter niet zeggen dat iets niet waar is, als het van kerkelijke zijde ‘ambtelijk’ wordt voorgeschreven. Maar is het dan niet beangstigend als iemand in alle ernst meent, dat men hier op aarde een plaatsvervanger van God nodig heeft om zeker te zijn van een plaats in de hemel?

Historisch gezien is de beschuldiging moeilijk te weerleggen, dat de religie er slechts op uit is om de sociaal rechtelozen rustig te houden met beloften over een hiernamaals. De kerkelijke religie spreekt in hoofdzaak over God om de ondergeschikten te laten weten dat zij gehoorzaamheid verschuldigd zijn aan keizers, kardinalen, vorsten en mensen met blauw bloed. De kerk rechtvaardigt, ja, zegent desnoods zelfs de oorlog, het geweld en de dictatuur

I Kosmologie of: Scheppingsgeloof tegenover evolutieleer

*Wat God zou zijn, wat niet,
welk wezen zich daar tussenin laat vinden -
wie van de stervelingen gelooft
dit tot aan de uiterste grens
te kunnen ontdekken, onderzoeken,
wanneer hij het doen en laten van de goden beschouwt
dat hierheen en daarheen tuimelt en weer terug
nooit berekenbaar in z'n grilligheid*
EURIPIDES: Helena, 1137-1143

1 Over Gods goedheid, macht en wijsheid of: Over de tegenstrijdigheid van de wereld

De toets voor het bewustzijn kan niet groter zijn: Ieder kind dat op school (onder toezicht van staat of kerk) godsdienstig opgevoed wordt, krijgt als eerste bijgebracht, dat alles, de hele wereld, slechts bestaat omdat God alles “in den beginne” (Gen. 1:1) door zijn woord schiep. Achter al het zichtbare is dus een onzichtbare macht aan het werk, die alle dingen bestuurt voor ons bestwil. Deze macht laat met zich praten, hoort onze gebeden en grijpt, indien nodig, telkens weer reddend en helpend in de loop van de gebeurtenissen in. “Wanneer men in deemoed tot God bidt, zal Hij geven wat wij nodig hebben, alleen moeten we niet vergeten Hem ook te danken”. Vrome aanwijzingen voor kinderen, voor volwassenen ..., zo luiden ze, en dan? “God kan niet naar ieder verzoek luisteren, want wat mensen willen is veel te tegenstrijdig.” Ja, maar kiest hij dan in zijn wijsheid die wensen uit, die het, voor ieders bestwil, waard zijn om met voorkeur behandeld te worden? Zijn het steeds de onwaardigen, van wie de gebeden onverhoord blijven? Daartegen spreekt eenvoudigweg onze ervaring. En hoe staat het dan met gebedsverhoringen? Bij een ongeluk, in een oorlogssituatie, tijdens een epidemie, wanneer

dood en leven volgens een zinloos lijkende statistiek zich over grote groepen mensen verdelen, wie kan dan danken voor de eigen redding zonder zich tegelijkertijd af te vragen waarom de vriend, de partner of het kind in het huis van de buren ‘moest’ omkomen? Het hele wereldbeeld achter het beloven van verhoring van vrome gebeden lijkt vals en hier al, binnen het intieme van de privé-sfeer, tonen zich de eerste scheuren in het bouwwerk van het geloof, dat onder nog grotere belasting gevaar loopt in te storten.

De weg van de 19e eeuw naar het atheïsme lijkt stap voor stap gemarkeerd te zijn met de mijlpalen van teleurstelling om gebeden, die ondanks hun dringende nood geen antwoord kregen. GEORG BÜCHNER heeft in een fragment uit zijn novelle over de dichter LENZ zo’n situatie op klassieke wijze beschreven: Tijdens zijn wandelingen in het Steendal hoort de dichter, die sowieso al geneigd is tot melancholieke stemmingen en paranoïde waarnemingen, dat er een kind in Fouday is gestorven.

“Hij kwam in het huis, waar het kind lag. De mensen gingen zonder op te zien met hun bezigheden door; men wees hem een kamer, het kind lag in een hemd op stro, op een houten tafel. Lenz huiverde terwijl hij de koude ledematen aanraakte en de half open, verglaasde ogen zag. Zo’n verlaten indruk als het kind op hem maakte, zo alleen en eenzaam voelde hij zichzelf; hij wierp zich op het lijk neer; de dood joeg hem schrik aan, een hevige pijn greep hem aan, deze trekken, dit stille gezicht moest in ontbinding overgaan, hij wierp zich ter aarde en bad, wanhopig van verdriet, God om een teken en of hij het kind weer tot leven wilde wekken, en dat hij zwak en ongelukkig was; daarna verzonk hij geheel in zichzelf en richtte al zijn wilskracht op één punt, zodat hij lang bewegingsloos lag. Toen stond hij op, pakte de handen van het kind en sprak luid en stellig: Sta op en wandel (zoals Jezus sprak tot de verlamde, Mar. 2:9, en eveneens tot het net gestorven dochttertje van Jairus, Mar. 5:41, en de jongeling van Naïn, Luc. 7:14, ED)! Maar de muren weerkaatsten nuchter zijn klanken, als om hem te bespotten en het lijk bleef koud. Daar stortte hij zich half waanzinnig op de grond, werd toen opgejaagd naar buiten, het gebergte in. Wolken joegen langs de maan; nu eens alles in duisternis, dan weer toonde het in nevelen verdwijnende landschap zich in het licht van de maan. Hij rende heen en weer.

Afbeelding 1 Reliëfcyclus in de geboortehal van de dodentempel van koningin Hatshepsot in Deir el-Bahari, vijftiende eeuw v. Chr.

Afbeelding 2 Dubbelstandbeeld van farao Ni-user-Ra, 2390-2360 v. Chr., uit de vijfde dynastie in het Oude Rijk.